

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82.20

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.186>

1919-CU İLİN NAXÇIVANI: “ODLU DİYAR”DA ƏKS OLUNAN MÜQAVİMƏT

NAKHCHIVAN IN 1919: RESISTANCE REFLECTED IN THE “FIERY LAND”

Fərman XƏLİLOV*

XÜLASƏ

Şair, nasir, tərcüməçi, jurnalist Hüseyn Razi (1924-1998) səriştəli bir dramaturq kimi də tanınır. Onun 10-a yaxın pyesi həm tarixi, həm də müasir mövzulara həsr olunub. Şairin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərindən biri də “Odlu diyar” pyesidir.

1919-cu ildə Naxçıvanda yadelli işğalçıların azğın əməlləri, erməni daşnaklarının torpaq iddiaları, həmçinin onlara qarşı xalq müqaviməti və mübarizəsi pyesdə təsviri verilən əsas hadisələrdir.

Məqalədə “Odlu diyar” pyesi ilk dəfə olaraq azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən təhlilə cəlb olunur. Əvvəlcə pyesdəki hadisələrin, xüsusilə xarici müdaxiləçilərin işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək planlarının tarixi həqiqətə uyğun olduğu əsaslandırılır, sonra əsərdə dramatik mübarizənin əsas qütbləri müəyyənləşdirilir və həmin qütbləri təmsil edən surətlər səciyyələndirilir. Diqqətli və obyektiv təhlillər nəticəsində sübut olunur ki, bu pyes heç də sovet dönmində tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi Naxçıvanda sovet hakimiyyəti uğrunda aparılan mübarizələrə həsr olunmamışdır. Pyesin yazılmasında əsl məqsəd 1919-cu ildə Naxçıvana soxulan yadelli müdaxiləçiləri və erməni daşnaklarını buradan qovmaq üçün göstərilən müqavimət və aparılan mübarizəni nümayiş etdirməkdir.

Müəllifin qənaətinə görə “Odlu diyar” pyesi Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiya sahəsində irəliyə doğru atılmış bir addımdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, Hüseyn Razi, dramaturgiya, “Odlu diyar” pyesi, ingilis müdaxiləçiləri, erməni iddiaları.*

ABSTRACT

The poet, prose writer, translator and journalist Hussein Razi (1924-1998) is also known as a accomplished playwright. Some ten of his plays are devoted to both historical and contemporary subjects. One of his works on a historical theme is the play “Fiery Land”.

The main events depicted in the play are the reprehensible actions of foreign invaders, the territorial claims of the Armenian Dashnaks, and the popular resistance and struggle against them in Nakhchivan in 1919.

This article analyzes “Fiery Land” for the first time from the standpoint of Azerbaijani ideology. It first demonstrates that the events of the play – particularly the plans of the foreign interventionists to realize their expansionist intentions – are consistent with historical truth. It then identifies the main poles of the dramatic struggle in the work and characterizes the figures representing those poles. As a result of careful and objective analysis, the article proves that this play is not at all dedicated to the struggle for Soviet power in Nakhchivan, as researchers claimed during the Soviet period. The true purpose of the play is to show the resistance and struggle to expel the foreign interventionists and Armenian Dashnaks who invaded Nakhchivan in 1919.

In the author’s conclusion, “Fiery Land” represents a step forward in dramaturgy within the Nakhchivan literary environment.

Keywords: *Nakhchivan literary environment, Hussein Razi, dramaturgy, play “Fiery Land”, English interventionists, Armenian claims.*

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, filologiya elmləri doktoru, e-mail: fermanhalilov@yahoo.com
ORCID: 0009-0004-9597-7507

GİRİŞ

XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan ədəbi mühitində poeziya, nəsr və publisistika ilə yanaşı, dramaturgiya sahəsində də müəyyən uğurlar qazanılmışdır. M.Nəsirli, M.Tarverdiyev, H.İbrahimoğlu, Ə.Yusifli, K.Ağayeva, H.Arzulu və digər müəlliflərin tarixi və müasir mövzularda yazdığı pyeslər ədəbi tənqid tərəfindən dəyərləndirilmişdir. H.Razinin “Odlu diyar” pyesi də bu qəbildəndir.

PYESİN MÖVZUSU

Əsər tarixi mövzuya həsr olunmasına baxmayaraq, onun 17 personajından yalnız ikisi – Fridrix Lauton və Georgi Varşamyan tarixi şəxsiyyətlərdir. Digər surətlər isə müəllif təxəyyülünün məhsuludur. Bu surətləri bəhs edilən dövrdə baş vermiş hadisələrdə iştirak edən real şəxslərin ümumiləşdirilmiş bədii obrazı hesab etmək olar. Həmin dövrdə Naxçıvanda cərəyan edən hadisələrin mərkəzində dayanan Mirbağır Mirbağirov, Cəfərqulu xan, Kalbalı xan və digər tarixi şəxsiyyətlərin obrazını pyesdə canlandırmağa sovet dönməsinin amansız senzura rejimi imkan verməzdi. Bu baxımdan dosent N.İsmayılovun “Odlu diyar”dan bəhs edərkən yazdığı aşağıdakı sözlər etiraz doğurmur: “*H.Razi dövrün ictimai-siyasi, tarixi mənzərəsini ancaq sovet tarixşünaslığı mövqeyindən təsvir edə bilirdi*” [İsmayılov, 2003, s. 154]. Lakin əsərin Naxçıvanda (1963) və Bakıda (1965) göstərilən tamaşalarına Ə.İldırımoglu [İldırımoglu, 1963, s. 4] və Ə.Ələkbərovun [Ələkbərov, 1965, s. 4] yazdığı rəylərdə “*pyes Naxçıvanda sovet hakimiyyəti uğrunda aparılan mübarizələrə həsr olunmuşdur*” iddiası ilə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Çünki bu, həm tarixi həqiqətə uyğun deyil, həm də iddia olunan meyil əsərdə hiss olunmur. Tarixi həqiqət belədir ki, 1919-cu ildə Naxçıvanda gələn “*ingilislərin məqsədi erməniləri tarixi türk torpaqları olan Naxçıvan və Şərura yerləşdirilməsini təmin etmək, bu minvalla adı keçən bölgələri Ermənistanın nəzarətinə vermək idi*” [Hacıyev, 2024, s. 49].

DRAMATİK MÜBARİZƏNİN QÜTLƏRİ

Naxçıvan əhalisi və onun vətənpərvər liderləri bu mənfur niyyətə qarşı çıxmaqla yanaşı, siyasi müstəvidə də səriştəli və cəsarətli diplomatik gedişlər etməyə nail olmuşlar. Düzdür, pyesdə Cəlil, Polad, Aşıq Əli, Güləhməd, Bayraməli və Artur bolşevik kimi təqdim olunur, lakin onların apardığı mücadilənin əsl məqsədi heç də sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparmaq deyil, yadelli işğalçıları və erməni daşnaklarını Naxçıvandan qovmaq idi. Pyesin əsas konfliktini də məhz bu qüvvələr arasında aparılan mübarizə təşkil edir.

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz aşağıdakı misrələr hər iki qütbün niyyətini açıq-aşkar nümayiş etdirir:

Lauton (*Varşamyanı təqdim edərkən*):

– *Araz vadisini elə bu gündən*

Mister Varşamyanı tapşırıram mən.

Cəsur daşnakların kölgəsində siz

Xoş gün, xoş güzəran görəcəksiniz.

Cəlil bəy (*iztehzə ilə*):

– *Sonrası?*

Lauton:

– *Bakıdan İstanbuladək*

– *Bu bayraq altında cəm olsun gərək!* [Razi, 1964, s. 167].

Bu ermənilərin “*Böyük Ermənistan*” xülyasının bir ingilisin dilindən səsləndirilən “*Dənizdən dənizə*” şüarından başqa bir şey deyildi.

Aşağıdakı misralar isə yadelli işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparan qüvvələrin barışmaz mövqeyini nümayiş etdirən kəsərli ultimatumu idi.

Varşamyan:

– *Ser, düzü, çəkinib demirdim sizə*

– **Onlar** ultimatum göndərib bizə.

Lauton:

– *Necə? Oxu görüm!*

Varşamyan (*cibindən kağız çıxarıb oxuyur*):

“Daşnak, ingilis!

Rədd olub bu yerdən çıxıb gediniz!

Artıq hər cəhdiniz bilin nahaqdır,

Qan içən qanında boğulacaqdır!

Kəndləri dağıdıb soydunuz yetər!

Döyüşə hazırdır bizim igidlər.

Çıxıb getməsəniz bir həftəyədək

Sizə heç bir aman verilməyəcək [Razi, 1964, s. 180].

Pyesin bir yerində xalqın ayağa qalxıb ingilislərin riyakar siyasətlərinə qarşı üsyan etməsindən təşvişə düşən Lauton mahalın nüfuzlu xanlarından biri olan Kərim xana həyəcanla ingilislərin əleyhinə vərəqələrin yayılmasını xəbər verir. Vərəqədə yazılanlar da sübut edir ki, üsyana qalxan xalqın mübarizəsi sovet hakimiyyəti uğrunda yox, vətənlərinə soxulub ermənilərə havadarlıq edən və imperialist niyyətlər güdən ingilisləri Naxçıvandan qovmaq naminədir:

Dünyada hayana ayağı dəysə,

Oranı çaparaq talar ingilis!

Ata malı kimi həmin torpağı

Axırda adına salar ingilis!

Bu yeri talayıb soydunuz yetər!

Döyüşə hazırdır bizim igidlər.

Çıxıb öz xoşu ilə getməsə əgər

Təpiklər altında qalar ingilis! [Razi, 1964, s. 175]

Bir məqama da diqqət edək. Əsərdəki hadisələr xalqın qətiyyətli müqaviməti və mübarizəsi sayəsində daşnaklar və onları himayə edən ingilislərin məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

Pyes Poladın anası Xoşqədəmin bu sözlərilə bitir:

Həyat gözəl olar bilin hər kəsə,

Xain adamların nəsli kəsisə.

Dost olun ağ gündə, qara gündə siz,

Durun bu torpağın keşiyində siz [Razi, 1964, s. 189].

Müəllifin yazdığına görə, əsərdə baş verən hadisələr “1919-cu ilin yayına təsadüf edir” [Razi, 1964, s. 152]. İndi sual olunur: Bu vaxt aparılan mübarizələr sovet hakimiyyəti uğrunda idisə, onda əsərin sonunda əldə edilən qələbə nə üçün Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələnmir? Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması 28 iyul 1920-ci ildə elan olunmuşdu. Pyesdəki hadisələrdən düz bir il sonra! Deməli, bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, əsərdə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti uğrunda yox, yadelli imperialist dövlətlərə və “Böyük Ermənistan” mifi ilə nəfəs alan erməni vandallarına qarşı aparılan mübarizələrdən bəhs olunmuşdur.

Pyesdəki bolşevik surətlərinə və onların dilindən verilən “*Rusların yolu ilə gedərək biz də, Gərək azad edək vətənimizi*” [Razi, 1964, s. 161], “*Böyük Oktyabr nurdur ellərə, İşığı yayılır bu gün hər yerə*” [Razi, 1964, s. 189] tipli ifadələrə gəldikdə isə, bunu da müəllifin əsl niyyətini gizlətmək üçün ustalıqla etdiyi maneərlər hesab etmək olar.

Pyesin əvvəlində bolşevik qrupunun üzvü kimi təqdim edilən Aşıq Əlinin dilindən verilmiş kiçik bir bənddən isə aydın olur ki, şairi sovet hakimiyyəti uğrunda aparılan mübarizələr yox, daha çox parçalanmış Azərbaycanın dərdləri düşündürür. Bu məqamda H.Razi Aşıq Əlinin “*bolşevikliyin*” saxtılığını da mətnaltı mənə ilə diqqətə çatdırmağa səy göstərmişdir:

*Suların bozarıb çalxalanırsan,
Yoxsa bir nisgilə düşmüşsən, Araz!
Sən də mənim kimi həyəcanlısan,
Hicran alovunda bişmişsən, Araz!* [Razi, 1964, s. 153]

Pyesdəki Bayraməli, Polad və Güləhməd kimi bolşeviklərin “*qəhrəmanlıqlarından*” biri mahalın nüfuzlu şəxsi olan Kərim xanı tələyə salıb sərvətini talayaraq həbs etmələridir.

Kərimxan surəti.

Kərim xan pyesin “*İştirak edirlər*” hissəsində “*mahalın xanı, müsavətçi*” kimi təqdim olunur. Məlumdur ki, sovet hökuməti bəy və xanların düşməni idi. Çünki onların əksəriyyəti əsilli-köklü, təhsilli, dövlətçilik ənənələrinə bələd olan, dini və milli dəyərləri qoruyan, nəhayət, mənsub olduğu xalqın elitar təbəqəsi idi. Onları gözdən salmaq, varlıqlarına son qoymaq bolşevik Rusiyanın şovinistcəsinə yeritdiyi iyrənc bir siyasət idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərindən 60-cı illərinədək müxtəlif janrlarda yazılan əsərlərdə bəy və xanların damğalanması, lağa qoyulması və düşmən obrazında verilməsi ənənəyə çevirtdirilmişdi:

*Əzizim, İbrahim xan,
Bit yerisin yaxandan...
Şahlar bizi boğsa da,
İnək kimi sağsa da,
Sən yuxuna şəkər qat,
Yaxşı uzan, yaxşı yat* [Vurğun, 2005, s. 36].

Sovet hakimiyyətinin və kommunist ideologiyasının iç üzünə yaxşı bələd olan H.Razi senzuranın diqqətini yayındırmaq məqsədilə guya bu ənənəyə sadıq qaldığını göstərmək üçün pyesə Kərim xan surətini də daxil etmişdir. Lakin müəllif Kərim xanı qəsdən elə qarışıq bir planda təqdim edir ki, o, sovet hökumətinin təlqin etdiyi kimi qatı düşmən obrazında görünmür. Pyesdəki Kərim xana mənfilik donu geydirmək üçün müəllif onu var-dövləti əlindən çıxmasın deyər ingilislərə “*nökərik sizə*” deməyə vadar edir. Lakin hadisələrin gedişindən aydın olur ki, Kərim xanın bu “*itaəti*” zahiridir. Əslində onun nə bolşeviklərə və ingilislərə inamı var, nə də daşnakları görən gözü. Kərim xanı qorxudan bolşeviklər hakimiyyətə gəldikləri təqdirdə var-dövlətinin əlindən alınması təhlükəsidir.

Kərim xan:

– *Nə qədər çaxnaşma vardır şəhərdə
Alır qiyamçılar kəndləri ələ.*

Cəlil bəy:

– *Bəli, qopacaqdır güclü zəlzələ*

Kərim xan:

– *İngilis qoşunu gəlməklə bura
Bir qulaqburması verər onlara (bolşeviklərə - F.X.).
Sonra dallarına yüklərik yəqin
Şələ-şüləsini ingilislərin* [Razi, 1964, s. 165].

Varşamyanı “*ingilisin nöqəri*” adlandıran Kərim xan erməni daşnakları ilə mübarizədə öz xalqının mövqeyində dayanır. Bunu onun daşnak Karo ilə dialogundan sezməmək mümkün deyil:

Karo:

– *Nə deyək belə bir həyasızlığa?!
Cırıb tullayıblar bizim bayrağı.*

Kərim xan (*laqeyd halda*):

– *Gədə, bacarırsan kart oynamağı?*

Kəsim qulağını bu səhər-səhər.

Karo (*Tapdanmış bayrağı göstərir*):

– *Nə qumar, a kişi, ağ eləyiblər,*

Bizim imperiyanın bayrağıdır bu.

Kərim xan:

– *Gədə, gopa basıb şişirtmə onu.*

Bu ara-basdıda bayraq nədir, hə?!

Karo:

– *Bunu imperiya tapşırıb mənə.*

Kərim xan:

– *Uzatma, birtəhər aparıb yama,*

Adamsan, kefimə soğan doğrama [Razi, 1964, s. 174].

Şair o vaxt Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Demokratik Cümhuriyyəti nəzərdə tutaraq bolşevik Poladın dilinə “*Müsavat laxlayıb, yaman gündədir*” cümləsini salmağa məcbur olsa da, Kərim xanın Varşamyana verdiyi cavabı da təsadüfi saymırıq.

Varşamyan:

– *Mən gərək daşnaktək qabaqda duram.*

Kərim xan:

– *Bilin ki, mən də bir müsavatçıyam,*

Qaçmaram qabaqdan [Razi, 1964, s. 178].

Əslində Kərim xanın bu düşündürücü cavabı dolayı yolla olsa da, H.Razinin müsavat hökumətinə ürəyində bəslədiyi rəğbətin gizli təzahürü idi.

ERMƏNİ XİSLƏTİ VƏ ONA MÜNASİBƏT

Pyesdə dörd erməni surəti vardır. İkisi (Varşamyan, Karo) qaniçən daşnak, biri (Artur) bolşevik, digəri isə (Armenak) sadə kəndlidir. Müəllifin əsərdə C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində “*İmamverdi-Allahverdi qonşuluğunu*” xatırladan “*Polad-Armenak dostluğuna*” yer ayırması heç də onun ermənilərə rəğbətini ifadə etmir. Bu, sadəcə olaraq sovet rejiminin diktəsindən irəli gələn bir hal idi. H.Razinin ermənilərə əsl münasibətini isə əsər boyu müxtəlif surətlərin dilindən eşidilən replikalardan müəyyən etmək çətin deyil.

Polad (*Karoya*): “*Biz yaxşı bələdik qeyrətinizə*” [Razi, 1964, s. 154].

Armenak: “*Qardaşlar, siz düşmən deməyin mənə, Daşnaklar gətirdi silah gücünə*” [Razi, 1964, s. 155].

Varşimyan (*Karoya*): “*Maymaqsınız siz*” [Razi, 1964, s. 155].

Artur: “*Daşnaklar yamanca quduzlaşıbdır*” [Razi, 1964, s. 160].

Cəlal: “*Gedib o Varşamyan cənaba deyin, Yorğa qatır kimi dingildəməsin*” [Razi, 1964, s. 163].

Güləhməd (*tərkisilahlı ermənilərə*): “*Bu burun qulaqla vuruşursunuz?*” [Razi, 1964, s. 163].

Kərim xan: “*Dığanı deyəsən bərk tutub çaxır*” [Razi, 1964, s. 167].

Diləfruz (*Varşamyana*): “*Özgə süfrəsini qarmalayın siz, Onda sakitləşər əsəbləriniz*” [Razi, 1964, s. 169].

Lauton: “*Varşamyan çox sərtidir, ağzı yellidir*” [Razi, 1964, s. 170].

Karo (*erməni əsgərinə*): “*Ərəə, nə ağzını yaymısan, dığa*” [Razi, 1964, s. 172].

Xoşqədəm (*erməniləri nəzərdə tutaraq*): “*Allahmı yaradıb bu cəlladları?*” [Razi, 1964, s. 173].

Bayraməli (*Varşamyanı nəzərdə tutaraq*): “*Yamanca tülküdür, xəbis, hiyləgər*” [Razi, 1964, s. 176].

Diləfruz (*Varşamyana*): “*Kölgəyə sığınmaq yaraşır sizə*” [Razi, 1964, s. 177].

Kərim xan (*Varşamyana*): “Üz verdik, astara keçdin deyəsən”; “Öküz kimi böyürmə, gədə, Özünü sanırsan yoxsa tövlədə?!” [Razi, 1964, s. 178].

Armenak: “Ərə, Karo, Karo! İndi necəsən? Bu saat qarnını ayaqlaram mən” [Razi, 1964, s. 189].

H.Razinin “Gündəliy”indən: “1965: “16 iyun. Bakıda Naxçıvan günləri. Mehmanxanada eşidirəm ki, “Odlu diyar”ın ikinci tamaşası proqramda qeyd edilsə də, hətta çap edilib bütün Azərbaycana yayılsa da, televiziya ilə verilməyəcəkdir. Öz mövzusuna və milli dəyərinə görə televiziya tamaşaları üçün qorxulu hesab edilmişdir. Guya pyes erməni-azəri konfliktini dərinləşdirə bilərmiş. Çox qəribədir ki, ermənilər hər cür ciddi təşəbbüslər etsələr də, biz müdafiəyə çəkilir, ehtiyat edirik. Doğrudan da qəribədir” [Razi, III cild, s. 7].

NƏTİCƏ

Pyesdə 1919-cu ildə Naxçıvanda xarici müdaxiləçilərin riyakar siyasəti və işğalçı niyyətləri, buna qarşı xalqın qətiyyətli müqavimətinin əks etdirilməsi tarixi həqiqətə uyğundur. Əsərin diqqətli təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müəllif Kərim xanı mənfi planda verməklə, Cəlali, Poladı, Bayraməlini, Güləhmədi, Aşıq Əlini və Arturu bolşevik adlandırmaqla, erməni xislətini ifşa edən replikaları müxtəlif surətlərin, hətta ermənilərin özlərinin də dilinə səpələməklə senzuranın diqqətini yayındırmaq istəmiş, milli hökumətə rəğbətini, bolşeviklərə isə nifrətini ustalıqla gizlədə bilmişdir.

“Odlu diyar” pyesi Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiya sahəsində irəliyə doğru atılmış bir addımdır.

ƏDƏBİYYAT

Ələkbərov, Ə. (1965). Odlu diyar. *Bakı*, 17 iyun.

Hacıyev, İ. (2024) *Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və inkişaf tarixi*. Elm və təhsil.

İdrımoğlu, Ə. (1963). Odlu diyar. *Kommunist*, 26 may.

İsmayılov, N. (2003). *Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu*. Elm.

Razi, H. (1964). “Odlu diyar” (pyes). *Azərbaycan*, 6, s. 152-189.

Razi, H. (1964-1993). *Gündəlik*. İyirmi səkkiz cildə. Şairin qızı Firuzə Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan.

Vurğun, S. (2005) *Seçilmiş əsərləri* (5-ci cild). Şərq-Qərb.

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.01.2026

Son variant 10.02.2026